

ЛАРИСА МАСЕНКО

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Київ

### СОЦІОКУЛЬТУРНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗМОВНИХ ФОРМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В МІСЬКИХ СЕРЕДОВИЩАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Вивчення міського мовлення в умовах України ускладнює низка обставин, передусім конкуренція двох мов в урбаністичних середовищах. Поряд з українською мовою, яка законодавчо закріплена в статусі державної, вживається російська, іноді паралельно з українською, іноді замість неї, що особливо характерно для міської комунікації. Територіальну мовну специфіку визначає не лише діалектна або регіональна диференціація, але й використання двох мов – української і російської, а також мішаних форм усного мовлення, відомих під назвою «суржик». Поширену в містах диглосію утворює не співвідношення стандартної української мови і діалектів, а розподіл української і російської мов у різних сферах вживання. Спостерігаються певні відмінності і в характері соціальної бази двох мов.

У зв'язку з цим до визначення носіїв української літературної мови слід застосовувати інші соціолінгвістичні критерії, ніж ті, які використовують для соціальних характеристик інших літературних мов, зокрема російської. Так, Владімір І. Беліков, і Леонід П. Крисін до носіїв російської літературної мови відносять тих, для кого: 1) російська мова є рідною, 2) вони народились і впродовж довгого часу (все життя або більшу його частину) мешкають в місті, 3) вони мають вищу або середню освіту, отриману в навчальних закладах з викладанням усіх предметів російською мовою (Беліков, Крисін 2001: 43–44). В українській ситуації проблематичним лишається застосування другого критерію до визначення носіїв мовного стандарту.

Безумовно, до носіїв української літературної мови маємо зараховувати культурну освічену частину суспільства. Проте варто враховувати той факт, що носії української літературної мови в другому й третьому поколіннях, які народилися і виросли в містах Центральної і Південно-Східної України, формувались в російськомовному оточенні як білінгви і для збереження своєї мовної ідентичності їм доводилось долати опір оточення. Для прикладу можна навести спогади сестер Тельнюк, доньок поета Станіслава Тельнюка, нині популярних авторок і виконавиць власних пісень, про дитячі конфлікти на мовному ґрунті, на які вони наражались у стосунках з однолітками на київському подвір'ї:

Часто думають, що ми із села чи Львова. Насправді ми корінні киянки, перше наше помешкання було на Хрещатику. І зростали в суцільно російськоментальному середовищі. Доходило до того, що коли в дитинстві виходили гуляти на подвір'я, то нам діти казали: «Раз вы говорите на украинском языке, то платите штраф». Навіть битися доводилося [...] (УТ 2010).

Це сформувало у сестер стійке почуття відчуження від міста, в якому вони виросли. В тому ж інтерв'ю сестри стверджують, що схильні ідентифікувати себе не з українською столицею, а з селом:

Ментально ми тяжіємо до маленької центральноукраїнської хатки. Просто в захваті від Дніпропетровщини та Слобожанщини, звісно, йдеться про сільську частину та її населення [...] (УТ 2010).

Не менш виразне зізнання в емоційній прив'язаності до провінції, а не до рідного міста, засвідчила ще одна творча особистість – Марина Гримич, нині успішна письменниця й етнограф. М. Гримич, як і сестри Тельнюк, належить до другого покоління україномовної київської інтелігенції, дитинство якого припало на 70-ті роки минулого століття. «Не можу сказати, що не люблю Київ, – стверджує письменниця в інтерв'ю газеті «День» (11–12 лютого 2011 р.), – де народилася, або мегаполіси взагалі. Але мене просто зачаровує українська глибинка зі своєю специфічною публікою – не пихатою й безпосередньою. Особливо захоплююсь галицькою глибинкою. Галицькі містечка настільки не схожі одне на одне! До того ж вони самі собі не дають зачахнути – часто культурно-церковне життя там вирує... У тому ж Стрию панує така атмосфера, що хочеться... створити салон. Він гармонійно впишеться в тамтешній культурний контекст». Показово, що мрія про створення свого салону асоціюється в письменниці з атмосферою невеликого галицького містечка, а не зі столицею, де в сучасній салонній культурі, що отримала в народі зневажливу назву *гламурної*, панує російська мова.

Аналогічно і в масовій свідомості носії нормативної літературної мови співвідносяться з мешканцями тих областей, де вживання української мови відзначається соціальною й територіальною повнотою. Так, за даними соціолінгвістичного дослідження Лади Біланюк, більшість опитаних у Києві, Львові і Дніпропетровську старшокласників і студентів вважають, що найдосконаліше говорять українською у західних областях (так вважає приблизно три чверті опитаних школярів в усіх трьох містах, 66% київських студентів, 82% львівських і 57% дніпропетровських) (Біланюк 2000: 136–137). Це пояснюється відсутністю у західних областях мовного розриву між офіційними і неофіційними сферами спілкування, наявного в міській комунікації на решті території країни.

На жаль, зазначений розрив зберігається й нині, через 20 років після здобуття незалежності. Водночас розширення сфери україномовної освіти, хоча й не вплинуло кардинально на зміну мовної ситуації в містах, проте значно збільшило в молодіжних середовищах групу координативних білінгвів, які вільно володіють і українською, і російською літературними мовами.

Типову представницю двомовної київської молоді відтворює в художньому дискурсі образ київської студентки з роману Оксани Забужко *Музей покинутих секретів*:

По-українському Ніка говорить вільно, хіба що, як усі діти з російськомовних родин, трошки залітературно, без жаргонних словець – мова парадова, накрохмалена «на вихід», не для хатнього вжитку [...] (Забужко 2009: 731–732).

У цьому зв'язку слід розглянути і такий мовний реєстр, як міське розмовне мовлення, передусім невимушене, фамільярне, що побутує у спілкуванні між людьми, не пов'язаними церемоніальними стосунками – між родичами, друзями, колегами. Саме цей реєстр мови, вживаний у розмаїтих ситуаціях неформальної міської комунікації, є, на перший погляд, вразливою ланкою в побутуванні української мови у великих містах, за винятком західних областей.

Закономірно, що й вивчення процесів формування міських койне на території України до сьогодні обмежується західноукраїнськими містами – Львовом і Чернівцями. В минулому столітті такі дослідження були представлені лише працями, опублікованими в діаспорі видатними мовознавцями Юрієм Шевельовим і Олексом Горбачем. Нині започатковане ними вивчення міських койне Львова і Чернівців знайшло продовження в Україні. Так, проблеми формування розмовного мовлення міської буковинської інтелігенції в історичному аспекті посідають вагоме місце в студіях чернівецької дослідниці Людмили Ткач (Див.: Ткач 2000: 2007). Останнім часом з'явилися і словники, які фіксують розмовне мовлення зазначених міст, зокрема *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (Львів 2009), що його уклали львівські діалектологи під керівництвом Наталі Хобзей. Основу словника стано-

вить лексика і фразеологія українського мовлення, вживаного у Львові в першій половині XX ст., яке називають по-різному: *львівський діалект*, *львівський говір*, *львівська говірка*, *львівська гвара*, *львівський балак*, мова *батярів* або й просто *балак* (Хобзей 2009: 22). У передмові до нього Наталя Хобзей характеризує львівську говірку зазначеного періоду як змішану структуру, в якій поєднувались елементи української і польської мов, а також їдишу (Хобзей 2009: 22).

У післявоєнний період із зміною етнічного складу населення Львова внаслідок радянських депортацій і переміщень населення українська мова стала домінувати в місті, але разом з тим вона зазнала нівеляції, втративши чимало специфічних галицьких рис. У львівському койне з'явилося значно більше запозичень з російської мови (Хобзей 2009: 33).

Нині в художній літературі, публіцистиці й масовій міській культурі спостерігаються процеси актуалізації специфічної галицької лексики й фразеології мови міжвоєнного Львова. Особливою продуктивністю в цьому плані відзначається літературна, перекладацька й журналістська діяльність Юрія Винничука. У цього письменника зустрічаємо й твердження про те, що українська міська говірка існує лише в Галичині. Зокрема у передмові до перекладів оповідань Богуміла Грабала Ю. Винничук зазначає:

[...] Грабал і літературна мова – речі несумісні. Перекладати його слід міською говіркою, а оскільки в нас є тільки одна нормальна українська міська говірка – галицька, то нікуди від цього дітися. Тим більше, що усі галицькі слова й вирази не фігурують у моєму перекладі самі по собі, а в цілком зрозумілому контексті (Винничук 2010: 231–232).

Проте навряд чи текст, в якому слова, обмежені у вжитку галицьким регіоном, становлять лише окремі вкраплення, як-то *стрийко*, *кнайпа* або *креденс* в українській версії оповідання Б. Грабала *Повернення блудного стрийка*, можна вважати перекладеним галицькою говіркою. Загальну оповідь наратора, як і діалоги, відтворено живою загальнонародною мовою, що й спростовує тезу про недостатню розвиненість в ній побутового розмовного мовлення.

Легкість, з якою українська мова може поширитися у середовищі всіх соціальних верств сучасного міста, демонструють якісні переклади зарубіжної кіно- і телепродукції, адже в кінофільмах і телесеріалах звучить саме розмовне, соціально й індивідуально диференційоване мовлення. Можна цілком погодитись з тією оцінкою позитивного впливу кіноперекладів на ставлення молоді до української мови, яку дала їм письменниця Леся Воронина:

[...] Є блискучі переклади сучасної живої розмовної мови, згадаймо хоча б кінопереклади Олекси Негребецького... Його переклади культового *Альфи*,

*Тачок, Паровоза Томаса та його друзів, Піратів Карибського моря, Шрека* зробили більше для заохочення інтересу до української мови серед дітей та підлітків, аніж усі помпезні вистави, гасла й пісні, в яких «рідна мова – колискова ляється з серця, як з відерця!» (Воронина 2010).

Цікаво зазначити, що знайомство з творами тих літераторів, що сформувались як творчі особистості у пострадянський період, змусило Юрія Шевельова відмовитися від свого переконання у занепаді міських форм побутування української мови, висловленого свого часу в його мовознавчих працях. Це видно з нещодавно опублікованого листування Юрія Володимировича з Оксаною Забужко. У листі до письменниці від 28 листопада 1995 р. мовознавець пише:

І в дослідженнях (йдеться про *Польові дослідження з українського сексу* О. Забужко – Л.М.) і в листі з 28 серпня розкішно квітне наш сленг. Я вірю в сленг [...]. Ірландизація не страшна, коли живий сленг. Я вболівав, що його в нас нема. А він, так виглядає, є. (Забужко, Шевельов 2011: 78).

Інтенсивність і природність творчих процесів постання нової української урбаністичної прози пояснюється генезою нашої літературної мови, формування якої відбувалося в кінці 18-го – першій половині 19-го століття на базі народнорозмовного усного мовлення, хай і селянського. Ці досі живі мовні джерела наближають майбутню україномовну експансію в урбаністичний простір зросійщених міст, що вже розпочалась, незважаючи на майже повну відсутність необхідних заходів підтримки з боку держави.

Якщо застосувати до української ситуації класифікацію типів мовних особистостей, запропоновану Володимиром Нерознаком, то в нашому соціумі можна виділити і стандартну мовну особистість, яка є носієм усередненої літературно обробленої норми мови, і нестандартну мовну особистість, представлену 1) креативною мовною особистістю – майстрами художнього слова – у двох її іпостасях («архаїсти» і «новатори»); 2) «низами» культури мови – носіями, виробниками та користувачами маргінальної мовної культури (антикультури) (Цит. за: Гнатюк 2010: 25).

Письменники молодшого покоління широко вживають у творах, передусім прозових, міський сленг включно із жаргонізмами і навіть obscenною лексикою. Природно, що використання в художніх творах колоквіалізмів, особливо зі знижених шарів лексики, викликає неприйняття з боку «архаїстів» – літераторів старшої генерації. Так, львівський поет Роман Лубківський засуджує сучасну ідеалізацію батярів – соціальної групи міжвоєнного Львова, представники якої створили своєрідну вуличну культуру з власним соціолектом. В інтерв'ю газеті «День» (25–26 березня 2011 р.) письменник зазначає:

Особливо різко я виступаю проти позиціонування Львова як міста батярів, тому що батяри – це кишенькові злодії, дрібні хулігани з власним фольклором і сленгом. Так, у них був свій мікросвіт, але тепер комусь хочеться поширити його на весь Львів.

Не менш різко виступає проти поширення в певних колах української інтелігенції своєрідної моди на вживання нецензурної лексики Ліна Костенко: «Тепер якщо не увернеш блатне словечко, то ти вже й не інтелектуал» (Костенко 2011: 113).

Якщо ж говорити про другий тип нестандартної мовної особистості, яку вирізняє Владимир Нерознак, – той, що представляє «низи» культури мовлення, то його слід співвідносити з двома мовними групами – російськомовною і суржикомовною.

Суржик, тобто мішане українсько-російське мовлення, побутує в середовищі тієї частини населення, яку характеризує низький рівень освіти й культури. Заміна українського мовного коду на мішаний, що активно відбувалася під тиском радянської русифікаційної політики, пов'язана із втратою ціннісних орієнтирів у ставленні до своєї мови, бажанням пристосуватися до міського російськомовного середовища, до російської мови, яку носій мішаного мовлення сприймав як більш престижну. Вживання суржику в більшості випадків пов'язане і з кризою національної ідентичності. Доречно в цьому зв'язку навести слова Оксани Пахльовської з її статті *Російська «регіональна» – як дірка від швейцарського сиру*:

І російська царська, і російська радянська русифікація завжди найбільший успіх мала в основному серед людей малописьменних, позбавлених будь-якої культури і відповідно – власної усвідомленої ідентичності... Не йдеться про всіх без винятку громадян, які розмовляють російською мовою. Йдеться, власне, про не-громадян, про той продукт радянської «соціальної інженерії», який *руйнує* Україну і який *зруйнував* Росію. Це, власне, і є той позбавлений культури, ще цілковито підрежимний за своєю ментальністю *homo sovieticus*, який так вперто воює впродовж ось уже скількох років за російську як «регіональну» мову, а сам не здатен вивчити жодної мови, крім «советского языка» – хисткої піраміди фікцій, яка так і залишилась його єдиним «культурним» референтом. А тим часом, якщо і є «двомовність» у цих ареалах, то не українсько-російська, а дещо більш специфічна: це «двомовність» **суржика і мата** (Пахльовська 2008: 445).

Спостереження О. Пахльовської відображає реальну картину співвідношення низьких регістрів двох мов. Слід зазначити, що на цьому рівні українська мова, носії якої пристосовуються до російськомовних комунікантів, ігноруючи норми своєї мови, не спроможна конкурувати з російським просторіччям. Ніщо так виразно не демонструє його люмпенізуючий вплив на український соціум, як мовлення, в якому суржик поєднується з російським матом. Загрозливе

розростання вульгарних типів вербальної комунікації засвідчують випадки їхнього проникнення навіть до студентських аудиторій (Див. Масенко 2011: 84). Понад те, відсутність державної мовної політики, негласний дозвіл на ігнорування норми обов'язкового вживання державної мови в адміністративно-управлінській сфері зняло соціокультурний бар'єр перед проникненням носіїв вульгарного російського просторіччя і відповідних поведінкових стереотипів до вищих ешелонів влади.

Отже, такі реєстри української літературної мови, як усний її різновид, вживаний в офіційних і публічних сферах, а також розмовні різновиди, втім числі фамільярні, вільніші у виборі засобів вираження, зберігають достатній ресурс для того, щоб витримати конкуренцію з відповідними соціальними рівнями російської мови. Водночас розкладовий вплив на норми української мови справляють ті російськомовні й суржикомовні групи, які належать до низьких соціальних страт населення країни.

## Література

- Беликов В.И., Крысин Л.П., 2001, *Социолингвистика*, Москва.
- БІЛАНЮК Л., 2000, *Мовна критика і самовпевненість: ідеологічні впливи на статус мов в Україні*, [в:] *Державність української і мовний досвід світу (Матеріали міжнародної конференції)*, Київ.
- Винничук Ю., 2010, *Мій шлях до Грабала, „Кур'єр Кривбасу” № 248–249*, с. 230–232.
- Воронина Л., 2011, *Леся Воронина у пошуках Отопото та інших дивовиж світу*, „День”, 28–29 січня.
- ГНАТЮК Л., 2010, *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ.
- ЗАБУЖКО О., 2009, *Музей покинутих секретів*, Київ.
- ЗАБУЖКО О., ШЕВЕЛЬОВ Ю., 2011, *Вибране листування на тлі доби: 1992–2002: з додатками, творами, коментарями, причинками до біографій та іншими документами*, Київ.
- КОСТЕНКО Л., 2011, *Записки українського самашедшого*, Київ.
- МАСЕНКО Л., 2011, *Суржик: між мовою і язиком*, Київ.
- ПАХЛЮВСЬКА О., 2008, *Російська «регіональна» – як дірка від швейцарського сиру*, [в:] вона ж, *Аве, Еуропа!*, Київ, с. 436–472.
- ТКАЧ Л., 2000, 2007, *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття*, частини.1–3, Чернівці.
- УТ 2010: *«Просто бути собою». Сестри Тельнюк про геометрію української мови, монструозність Америки та справжній фолк*, „Український тиждень” № 51.
- ХОБЗЕЙ Н., 2009, *Слово і місто, або місто в словах* [в:] Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, *Лексикон львівський: поважно і на жарт*, Львів, с. 7–38.

## **Sociocultural characteristics of the spoken Ukrainian language in the modern Ukraine urban environments**

### **Summary**

In the article are considered some difficulties in the application of generally accepted criteria of the literary language speakers determination to the Ukrainian situation that is caused by the competition of two languages within its territory – Ukrainian and Russian. According to the sociolinguistic polls, in the popular consciousness the literary Ukrainian language speakers are associated with the Western regions residents where there is no language cut between the official and informal communication spheres.

Widening scope of Ukrainian-language education largely increased the group of coordinate bilinguals that have great command of both literary Ukrainian and Russian languages among the young urban population.

Ukrainian language social levels analysis proved that such its registers as spoken literary language form used within the official and public spheres as well as other spoken language forms which also include the familiar one, which is more free when choosing the means of expression, hold the enough assets to withstand competition with the corresponding registers of the Russian language. At the same time the destroying impact on the Ukrainian language norms is first of all caused by those Russian-speaking and Surzhyk-speaking groups that belong to the low social levels of the population.

Lumpenizing impact of the Russian language on the less educated part of the society testifies functioning of Surzhyk that is mixed Ukrainian and Russian everyday language as well as extension of vulgar vernacular Russian.

Deficiency of the state language policy and unspoken permission to ignore the rule of obligatory use of the state language in the administrative-and-managerial sphere removed sociocultural barrier that prevented the vulgar vernacular Russian speakers and relevant behavioral stereotypes holders from becoming the senior state leaders.